

48. Osmanlı Fetva Literatüründe Dinî ve Manevî Değerlere Saygı¹

Muhammet Raşit AKPINAR²

APA: Akpınar, M. R. (2022). Osmanlı Fetva Literatüründe Dinî ve Manevî Değerlere Saygı. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (30), 760-779. DOI: 10.29000/rumelide.1192669.

Öz

Osmanlı Devleti'nin farklı din, dil, ırk ve kültürlerden oluşan insanları bir çatı altında tutarak huzur ve barış içinde yaşayabildikleri bir toplum modeli inşa ettiği tarihi kaynaklarda belirtilmektedir. Şüphesiz bu bir arada yaşama tecrübesinin gelişiminde, İslâm kültür ve medeniyetinin de önemli bir rolü bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde toplum, İslâm devlet geleneğine uygun olarak din temelli bir sınıflandırmaya tabi tutulmuş ve inanç özgürlüğü temel bir prensip olarak benimsenmiştir. Bununla birlikte kültür ve medeniyet çatışmasına fırsat vermemek için toplumun bütün kesimlerinden dinî ve kutsal değerlere karşı saygılı olması beklenmiştir. Bu makalede, dinî ve manevî değerlere saygıyı konu alan Osmanlı dönemine ait hukukî düzenlemelere, bu düzenlemelerin toplumun pratik ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmiş özgün bir formunu oluşturan fetva literatüründen örneklerle işaret edilmeye çalışılacaktır. Bu çerçevede dinin inanç esaslarına, sembol anlamı taşıyan hükümlerine ve kutsal kabul ettiği diğer değerlere karşı saygı duyulmasını konu edinen fetvalara yer verilecektir. Ayrıca doktrinde daha çok dinden dönme (irtidad) eylemiyle ilgisi kurulan elfâz-ı küfür meselesinin, fetvalarda dinî değerlerin yozlaşmasını önleme çabasına matuf bir yaptırım unsuru olarak görülebileceği tespitinde bulunulacaktır. Bunun ötesinde gayrimüslim tebaanın dinî ve manevî değerlerinin korunmasına yönelik fetvalar da incelenecek ve gayrimüslimlerin inanç ve ibadet hürriyetini güvence altına alan, eğitim ve sosyal haklardan mahrum bırakılmalarını engelleyen fetva örneklerine yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslâm hukuku, fetva, dinî değerler, elfâz-ı küfür, zimmî

Respect for Religious and Spiritual Values in Ottoman Fatwa Literature

Abstract

Historical sources state that the Ottoman Empire built a society model in which people of different religions, languages, races and cultures could live in peace and harmony by keeping them under one roof. Undoubtedly, Islamic culture and civilization has an especially important role in the development of this experience of living together. In accordance with the Islamic state tradition, the society has been classified based on religion, and in this direction freedom of religion and belief has been adopted as a basic principle. However, it was expected from all segments of the society to be respectful towards religious and sacred values in order to avoid the conflict of culture and civilization. In this article, the legal regulations of the Ottoman period, which are about respect for religious and spiritual values, will be pointed out with examples from the fatwa literature, which constitutes a unique form of these regulations shaped in line with the practical needs of the society. In this context,

¹ Bu makale, 11-13 Mayıs 2012 yılında Arnavutluk'ta düzenlenen First International Conference on Humanities sempozyumunda sunulan "Osmanlı Fetva Literatüründe Manevî Değerlere Saygı" başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş halidir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku ABD (Konya, Türkiye), rasiitakpinar@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0943-0715 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 01.09.2022-kabul tarihi: 20.10.2022; DOI: 10.29000/rumelide.1192669]

fatwas emphasizing the freedom of religion and worship, regulating the belief principles of religion, respecting its symbolic provisions, and the values that it considers sacred, will be included. In addition, it will be determined that the issue of *alfaz al-kufr*, which is mostly related to the act of apostasy (*irtidad*) in the doctrine, is seen as a sanction element aimed at preventing the corruption of religious values in many fatwas. Beyond that, fatwas for the protection of the religious and spiritual values of the minority elements formed by non-Muslims will also be discussed, and in this context, examples of fatwas that guarantee the freedom of religion and worship of non-Muslims and prevent them from being deprived of education and social rights will be included.

Keywords: Islamic law, fatwa, religious values, *alfaz al-kufr*, *zimmis*

Giriş

Tarihsel süreç içerisinde her toplum, beslendiği kültürel referansların ışığında bir değerler manzumesi inşa eder. Yaşamı anlamlı kılan değerler, toplulukları asgari müşterek paydalarda buluşturarak toplum haline dönüştürür. Toplumsal bütünleşmeyi sağlayan bu değerler arasında insana dünya ve ahiret saadeti vadeden ilahi yasaların telkin ettiği dinî ve manevî değerler de yer alır.

Çeşitli din, ırk ve kültürlere mensup bireyleri bünyesinde barındıran Osmanlı toplumu, İslâm devlet geleneğine uygun olarak din ve mezhep temelli bir ayrıma tabi tutulmuştur. Böylece farklı dinlerin müntesibi milletlerin uzun yıllar boyunca bir arada ve huzur içinde yaşaması temin edilmiştir (Küçük, 1985, s. 1002). Kozmopolit nüfus yapısında potansiyel olarak bulunan medeniyet çatışması riski ise toplumun mukaddes değerlerine karşı saygılı ve hoşgörülü bir siyaset izlenerek bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Kutsal değerlerin başında gelen dinî inanç ve bu inancın gereğine saygı ilkesi, genellikle herhangi bir sınıf ayrımı gözetilmeksizin devlet güvencesi altında olmuştur. Bu bağlamda devlet, reâyânın aslî unsurunu teşkil eden müslümanların dinî yaşantısı ve manevî değerlerini muhafaza etmeye çalıştığı gibi farklı dinî zümrelerin mukaddesatını da korumaya gayret etmiştir.

İmparatorluk tecrübesinin hâsılası olarak da görebileceğimiz, kutsala saygı politikasını içselleştiren bu yönetim anlayışının dinî-hukukî prensipler ışığında şekillendiği belirtilmelidir. Nitekim İslâm dininde saygı ve tâzime konu olan davranış, işaret ve semboller “*şîâr/şeâir*” terimiyle ifade edilmiş ve kelâm, tefsir ve fıkıh eserlerine konu olmuştur. Ana hatlarıyla, şeâire saygı göstermek Allah’a saygı duymakla, saygısızlıkta bulunmak da O’na saygısızlık yapmakla eşdeğer görülmüştür (Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, 1992, I, 206-209). Bunun sonucu olarak dinin temel esaslarıyla alay etmek (*istihza*), onları hafife almak (*istihfâf*) ve dinî hükümleri küçümsemek (*istihlâl*), imandan çıkıp küfre düşmeye sebep teşkil eden söz ve davranışlar (*elfâz-ı küfür*) olarak değerlendirilmiştir (Özervarlı, 2010, XXXIX, s. 124, Sinanoğlu, 2001, XXIII, s. 336).

İslâm devlet geleneğinde genel bir prensip olarak kutsala saygı, yalnızca İslâm dini ve müslümanların değerleriyle sınırlı bir çerçevede ele alınmamıştır. Doktriner hukukî düzenlemelerde zimmet akdine bağlı olarak diğer din mensuplarına inanç ve ibadet hürriyeti tanınmış, gayrimüslim tebaanın dinî değerleri de güvence altına alınmıştır. Bu bağlamda kutsala yapılan saygısızlıklar için bazı ağır müeyyideler öngörülmüştür. İnanç hürriyeti ve dinî değerlerin muhafazası hususunda modern hukuk tecrübesinin en azından teorik düzlemde geldiği nokta da bundan farklı değildir. Nitekim bazı uluslararası hukukî sözleşmelerde din ve vicdan hürriyeti temel bir ilke olarak benimsenmiş,³ ayrıca

³ “Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.” Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, md. 9.

Türk hukuk sisteminde dinî değerlerin aşağılanması, kamu barışına karşı işlenen suçlar kapsamında değerlendirilerek çeşitli yaptırımlara konu olmuştur.⁴

Bu makalede, dinî ve manevî değerlere ilişkin Osmanlı dönemine ait bazı hukukî düzenlemelerin toplumun pratik ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmiş özgün bir formunu oluşturan fetva literatüründeki örnekleri ele alınacaktır. Bu esnada fetvalara dayanak teşkil eden doktriner görüşlere de temas edilecek ve fetvalar klasik fıkıh metinleri dikkate alınarak yorumlanacaktır. Ancak hemen öncesinde fetva kurumu ve bu müessesenin Osmanlı hukuk kültüründeki yeri hakkında kısa bir bilgi verilmesi uygun olacaktır.

1. Fetva kurumu ve Osmanlı fetva literatürü

Bir fıkıh terimi olarak fetva, “fakihin sorulan fikhî bir meseleye verdiği cevap, meselenin dinî-hukukî hükmünü açıklayan cevap” şeklinde tanımlanır (Yaman, 2017, s. 19).

İslâm hukuk kültüründe, fıkıh alanında yetkin kimselerin şer’î delil ve yöntemlerle normatif bir hüküm elde etmesi ichtihad olarak; elde edilen hükmün somut olaya uygulanması da iftâ olarak isimlendirilir. Bu noktada fetva, hukukî yorumlamanın olgusal gerçeklikle temasını kuran bir hukuk üretim biçimi olarak görülür (Kılıç, 2019, s. 65). İslâm’ın ilk yıllarında bizzat Hz. Peygamber’in tasarrufları arasında yer alan fetva verme işlemi, muhtelif aşamalardan geçerek zaman içinde kurumsallaşmıştır. Osmanlı Devleti’nde fetva müessesesinin işleyişiyle ilgili, bir dönem kazâ (yargı) işlerinden sorumlu kişilerin aynı zamanda iftâ vazifesi ile yetkili kılındığı, XV. yüzyıldan itibaren de Şeyhülislâmlık makamının bu görevi deruhte ettiği bilinir (Atar, 1995, s. 486).

Bir meseledeki dinî hükmün açıklanmasından ibaret olan fetvalar mahkeme kararlarına tesir edebiliyor olsa da bağlayıcı olan hüküm, yargılama faaliyeti neticesinde kâdı tarafından verilen kazâî hükümdür. Kamu otoritesi tarafından desteklenen cebrî yaptırım gücünün yalnızca mahkemeye ait olduğu İslâm hukukçuları tarafından açıkça ifade edilmiştir (Şîrâzî, 1959, II, s. 289, Şîrbînî, 1958, IV, s. 372, İzmirli, 1338, s. 5-6, Bilmen, 1967, I, s. 253). Osmanlı Devleti’ndeki uygulama da genellikle bu yönde gelişme göstermiş ve müftüler tarafından verilen fetvalar, kânunnâme, defter ve padişah fermanlarıyla birlikte kâdıların bilgi ve hüküm kaynaklarını teşkil etmiştir.

İslâm hukuk literatürünün bir ürünü olarak, günlük hayatta fıkıh bilginlerine yöneltilen sorular ile bu sorulara “olur/olmaz” veya “caiz/caiz değildir” şeklinde verilen kısa cevaplar bir araya getirilerek fetva mecmuaları oluşturulmuştur. Bu mecmualar, kimi zaman bizzat fetvayı veren müftüler tarafından telif edilmiş, kimi zaman da çeşitli fetvaların derlenmesiyle meydana getirilmiştir. Osmanlı iftâ geleneğinde başa şeyhülislâmlar olmak üzere eyalet ve taşra müftüleri fetâvâ, vâkıât ve mesâil gibi isimlerle anılan ve fıkıh edebiyatının özgün bir türünü oluşturan bu derlemelerden de esinlenerek müstakil fetva mecmuaları kaleme almışlardır. Ünlü biyografi âlimi Bursalı Mehmed Tâhir (ö. 1925), Osmanlı döneminde tertip ve tedvîn edilmiş fetva kitaplarının sayısını 89 olarak tespit etmiş (Bursalı, 1333, II, s. 61-64), Kâtip Çelebi (ö. 1657) de *Keşfü’z-zünûn* isimli eserinde 150 fetva kitabının ismine yer vermiştir (Karaman, 2010, s. 29). Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan fetva mecmualarının bir

⁴ “Halkın bir kesiminin benimsediği dini değerleri alenen aşağılayan kişi, filin kamu barışını bozmaya elverişli olması halinde, altı aydan bir yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.” Türk Ceza Kanunu, md. 216. Ayrıca 2005 yılına kadar yürürlükte kalan 765 sayılı Türk Ceza Kanunu’nda yer alan bir madde de şöyledir: “Her kim Allah’a veya semavi dinlerden veya bu dinlerin peygamberlerinden veya mukaddes kitaplarından veya mezheplerinden birine hakaret ederse; bir kimseyi dini inançlarından veya mensup olduğu dinin emirlerini yerine getirmesinden veya yasaklarından kaçınmasından dolayı kınar, tezyif veya tahkir eder yahut alaya alırsa altı aydan bir yıla kadar hapis ve beşbin liradan yirmibeşbin liraya kadar ağır para cezası ile cezalandırılır.” 765 sayılı TCK, md. 175/3.

kısının latin harfleriyle tıpkı basımı gerçekleştirilmiştir. Çok sayıda fetvanın kaydı da İstanbul Müftülüğü bünyesindeki Bâb-ı Meşihat Arşivi'nde yer almaktadır.

Bu makalede, Osmanlı fetva koleksiyonları arasında yer alan ve Meşihât makamınca muteber kabul edilen dört fetva kitabı⁵ başta olmak üzere şöhret bulmuş diğer bazı kitaplar taranarak dinî değerlere saygı temalı fetvalar tespit edilmeye çalışılmıştır.⁶ Fetvaların mahkeme kararlarına ne kadar tesir ettiği, kazâi kararların iftâ faaliyeti neticesinde belirlenmiş hükümlerle ne ölçüde paralellik arz ettiği ve bu kararların hangi oranda infazının gerçekleştiği gibi hususlar ise ayrı bir çalışmanın konusudur. Devlet nezdinde toplumsal yapının müslüman ve gayrimüslim şeklinde iki sınıfa ayrılmasından hareketle konunun müslüman ve gayrimüslimlerin dinî değerlerine saygı şeklinde iki başlık altında incelenmesi planlanmıştır.

2. Müslüman toplumun dinî değerlerine saygı

İnsanın hayatını tümüyle kuşatan din, bireysel tutum ve davranışlardan her türlü hukukî, iktisadî, siyasî, sosyal ve kültürel faaliyete kadar geniş bir yelpazede değerler inşa eder. Saygı ve tâzimi gerektiren bu değerlerin muhafazasını temin maksadıyla da çeşitli önlemler alır. Çok sayıda âyette dinin kutsal saydığı değerleri hafife almanın yasaklandığı açıkça müşahade edilir (2/Bakara/231, 6/En'am/68, 9/Tevbe/37,65, 45/Câsiye/33). Bu bağlamda istihzâ, istihfâf, şetm, inkâr ve istihlal gibi kavramların çerçevesini oluşturduğu “küfür sözler (elfâz-ı küfür)” terimi dinî literatürde yer almıştır.⁷ Başlangıçta kelâm, tefsir ve fıkıh kitaplarında değinilen elfâz-ı küfür meseleleri, zamanla ilmihâl kitaplarının son kısmında incelenir olmuştur. Ayrıca konuyla alakalı müstakil eserler kaleme alınmış, elfâz-ı küfürle ilgili çok sayıda hükmü bir araya getiren fetva derlemeleri oluşturulmuştur (Akgündüz, 2017, s. 900).

Genel kabul edilmiş anlayışa göre İslâmî hüküm ve prensipleri alay konusu yapmak, dinin kutsallarını küçümsemek iman sınırlarının dışına itilme gibi bir yaptırımı gerektirir. Çeşitli sözler sarf etmesi sebebiyle kişinin tekfir edilmesi basit bir olgu değildir. Nitekim teorik olarak küfür hükmü, tecdîd-i iman, tecdîd-i nikâh veya bunlar kabul edilmediği takdirde talak, katil, sürgün gibi hukukî bazı sonuçlar doğurur.

Çoğu zaman fıkıh kitaplarının son kısmında “bâbu mesâil-i şettâ (çeşitli meseleler)” gibi başlıklar altında yer alan elfâz-ı küfür hükümleri, bazı metinlerde özel bir suç tipi olarak tanımlanan irtidad (dinden dönme) bölümünde incelenmiş ayrıca söyleyen kişilerin niyetleri dikkate alınmadan şekilci bir yaklaşımla müslümanlar hakkında tehlikeli sonuçlar doğuracak şekilde ele alınmıştır (Kılavuz, 1995, XI, s. 27). Esasen klasik fıkıh kültüründe irtidad suçu için öngörülen cezalar “dinde zorlama yoktur” ilkesine aykırı gözükmesi sebebiyle tartışmalara konu olmuştur. İslâm hukukçularının bir kısmı sadece irtidad eden erkek hakkında ölüm cezasını gerekli görmüş, Hanefî âlimler ise genellikle irtidad suçunu savaş hukukuyla ilişkilendirmiş ve mürtedin düşman safına geçip İslâm ordusuna zarar verebileceği

⁵ *Fetâvâ-yı Ali Efendi; Behçetü'l-fetâvâ; Neticetü'l-fetâvâ; Fetâvâ-yı Feyziyye.*

⁶ Bu eserler; Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin (ö. 954/1547) *Mecmûatü'l-fetâvâ*; Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin (ö. 982/1574); *Fetâvâ-yı Ebussuûd*; Çatalcalı Ali Efendi'nin (ö. 1103/1692) *Fetâvâ-yı Ali Efendi*; Şeyhülislâm Seyyid Fezullah Efendi'nin (ö. 1115/1703) *Fetâvâ-yı Feyziyye*; Şeyhülislâm Muhammed Atâullah Efendi'nin (ö. 1127/1715) *Fetâvâ-yı Ataiyye*; Şeyhülislâm Menteszâde Abdurrahim Efendi'nin (ö. 1128/1716) *Fetâvâ-yı Abdurrahim*; Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (ö. 1156/1743) *Behçetü'l-fetâvâ*; Şeyhülislâm Dürrizâde Mehmed Arif Efendi'nin (ö. 1215/1800) *Neticetü'l-fetâvâ*; Çeşmizâde Muhammed Halis Efendi'nin (ö. 1297/1879) *Hulâsatü'l-ecvibe* isimli eserleri ile 1914-1922 yılları arasında Meşihât makamının resmi dergisi olarak yayımlanan *Ceride-i İlmiye Fetvaları*'dır.

⁷ “İstihza”, bir şeyi, bir kimseyi gizli veya âşık bir şekilde alay konusu yapmak; “tahfif”, bir şeyi hafife almak, önemsiz bulmak, değer vermemek, hor görmek; “tahkir”, hakaret etmek, onur kırıcı ve aşağılayıcı kötü muameleye tabi tutmak; “şetm”, fena, kötü, çirkin, ayıp, yakışsız sözler söylemek; “istihlâl”, yasak ve haram olan bir şeyi helal ve mübah saymak şeklinde tanımlanabilir. bk. Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.

gereğesiyle ölüm cezasına çarptırılabilceğini savunmuştur (Serahsî, 1324, X, s. 111, İbnü'l-Hümâm, 2003, VI, s. 67).

Bu tartışmalardan bağımsız bir biçimde elfâz-ı küfür hükümlerini, dinî değerlerin yozlaşmasını önleme çabasına matuf bir yaptırım unsuru olarak görmek mümkündür. Kanaatimizce en azından savaş hukukuyla ilişkilendirilmesi mümkün gözükmeyen aşağıda örneklerini zikredeceğimiz çok sayıda fetvanın bu kapsamda değerlendirilmesi daha isabetli bir yaklaşım olacaktır. Hukukî sonuçları açısından ayrı bir incelemenin konusunu teşkil edecek olan elfâz-ı küfür meselesi, bu makalede yalnızca dinî değerleri aşığılama suçu görünümünde literatüre yansıyan yönüyle ele alınmıştır. Dolayısıyla bu cezaların mahiyeti ve elfâz-ı küfür hükmünün infazı konusu, araştırmamızın sınırları dışında kalmaktadır. Biz burada meselenin bu yönünü yalnızca fetvalar ışığında incelemenin yanıltıcı olabileceğini ayrıca tekfir hükmünün doğurduğu talak, sürgün, katil vb. yaptırımların infazına yönelik mahkeme kararları (kadı sicilleri) ve tarihi vesikaları araştırmanın gerekliliğini hatırlatmakla yetineceğiz.

Osmanlı fetva literatüründe dini değerleri tahfif ve tezyif etmenin, mukaddesatı alay konusu yapmanın hoş görülmediği çok sayıda fetvaya rastlamak mümkündür. Bu fetvaları, şu başlıklar altında tasnif etmek mümkündür: Dinî sembol boyutu olan hükümlere (şeâir-i dîniyyeye) saygı, ilme ve ilim ehline saygı, dinî değerlerden bahisle işlenen hakaretin niteliği.

2.1. Dinî sembol boyutu olan hükümlere (şeâir-i dîniyyeye) saygı

“Alâmet ve işaret” anlamına gelen “şîâr/şeâir” kelimesi, istilahta tâzime konu olan davranış ve sembollerin tümünü kuşatan bir terim olarak kullanılır. Esasen, İslâm’daki bütün dinî ve ahlâkî yükümlülüklerin Allah’ın emrine saygı (et-ta’zîm li-emrillâh) ve O’nun yarattıklarına şefkat (eş-şefakatü alâ-halkillâh) şeklinde iki gruptan birine girdiği ifade edilmiştir (Râzî, 1934, s. XIV, s. 174, Çağrı, 2009, XXXVI, 212). Ancak literatürde İslâm’ın temel ilke ve kurallarının özel olarak *şeâir-i dîniyye* nitelemesiyle anıldığı görülür. Kur’ân, Kâbe, Hz. Peygamber ve diğer peygamberler ile bir bölgede müslüman varlığına alâmet teşkil eden ezan, namaz, cemaatle namaz, cuma ve bayram namazı kurban ibadeti, cami ve minare gibi unsur ve hükümler, dinin şîârları arasında sayılmıştır (Kâsânî, 1986, I, s. 271, Bâbertî, I, s. 8, İbn Nüceym, I, s. 160). Bazı fıkıh eserlerinde şeâirden addedilen hükümler ile diğer hükümler arasında bağlayıcılık açısından da bir mertebe farklılığı bulunduğu ifade edilmiştir.⁸ Şeâire saygı, iftâ geleneğinde daha çok bu ilkenin ihlali halinde öngörülen yaptırımlar üzerinden fetvalara konu olmuştur. Bu meyanda dinî hükümleri küçümsemek özellikle şeâir-i dîniyye ile alay etmek suretiyle kutsala karşı sergilenen saygısızlık, iman sınırlarının dışına itilme sonucunu doğuran elfâz-ı küfür kapsamında görülmüştür.⁹

⁸ Şöyle ki bir mükellefiyet şîâr özelliği taşıyorsa bir üst bağlayıcılık kategorisinde ele alınmıştır. Sözelimi şeâir boyutu olan mükellef sünnet, vâcib hükmüyle aynı seviyede değerlendirilmiştir. bk. Kâsânî, *Bedâi’-s-sanâi*, I, 147; Mevsilî, *İhtiyâr*, I, 42.

⁹ Ahiret inancı, melekler, cennet ve cehennem, Müslümanlık gibi dinî esasları küçümsemenin küfürle itham edildiği bazı fetva örnekleri de şöyledir: “*Şimdi bana daha fazla ver, borcunu ahirette alırsın*”, “*Bana buğday ver, ahirette ben de sana arpa vereyim*”, “*Seninle cehennem kapısına bile gelirim, ama içine girmem*”, “*Falan kimsenin emrettiğini ucunda küfür olsa bile yaparım*”, “*Falan benden daha kâfirdir*”, “*Göğsüm o kadar sıkıştı ki, keşke kâfir olsaydım*”, “*Allah yalanımı mübarek etsin*” diyen kimseler kâfir olur.” bk. Şeyhîzâde, *Mecmau’l-Enhur*, I, 698. “*Bir müslüman bir kâfire ‘can alıcıya (Azrail) benzersin’ dese şer’an ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdid-i iman lâzım olur*”, “*Bir mahallede vâki mescid-i şerîfde imam olan Zeyd, cemaatten Amr ve Bekir’e ‘Sizin gibi esircilerin imamı olmaktan kâfir karyesinde papaz olmak yeğdir’ dese Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdid-i iman ve nikâh*”, “*Zeyd Amr ile musâhabet ederlerken Zeyd keferesi zemm ü kadh eylediğinde Amr ‘Niçün böyle dersin? Keferesi belki müslümandan Tanrı’ya yakındır’ dese Amr’a şer’an ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdid-i iman ve nikâh*”. bk. Pehlül, Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, s. 313. 319.

Osmanlı fetva koleksiyonlarında dinî sembol özelliği taşıyan hükümlere tâzimi konu edinen çok sayıda fetvaya rastlanır. Sözgelimi IV. Mehmed dönemi şeyhülislâmlarından Çatalcalı Ali Efendi, “*Din-i İslâm’ın ana temeli Kur’ân-ı Kerîm’dir. Kur’ân’ı tahkîr eden kâfir olur. Tecdîd-i iman ve tecdîd-i nikâh lâzım olur*” şeklindeki bir fetvasında Kur’ân’ı küçümsemenin cezasız kalmayacağını belirtir (Âşık, 1992, s. 95). Ondan yarım asır sonra yaşamış Şeyhülislâm Abdullah Efendi’nin *Behcetü’l-fetâvâ’sında* da bu minvalde fetvalara rastlamak mümkündür: “*Müslüman bir kimse mukallitlik ederek Kur’ân-ı okusa, âyetleri eğlenceye alarak okusa, namazı istihfâf ve istihzâ etse, bu mecliste bulunan müslümanlar neşelenip kendi istekleri, arzuları ile gülseler, anılan müslüman kimseye ve o gülen müslüman kişilere tecdîd-i iman ve tecdîd-i nikâh lâzım gelir, ayrıca şiddetli bir şekilde ta’zîr icab eder*” (Âşık, 1992, s. 95). Bu fetvalar benzer senaryolarda kurgulanmış, tezyif ve tahfif içeren bir üslupla şiârları alaya alan kimselerin küfrüne hükmeden doktrindeki görüşlerle de paralellik arz eder (bk. İbn Nüceym, V, s. 132).

Mukaddesata karşı işlenen saygısızlık kapsamında görülen bir başka husus da fetvalarda çeşitli cezalara hükmedildiği görülen peygambere hakaret konusudur:

“Zeyd-i müslim, Rasûl-i Ekrem sallallahu aleyhi vesellem hazretlerine sebbeylese (sövse) Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Bilâ te’hîr katlolunur” (Çatalcalı, 1312, I, s. 183).

“Zeyd-i zimmînin Rasûl-i Ekrem hazretlerine alenen sebbettiği sâbit olsa Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Bilâ te’hîr mel’un katlolunur” (Fezullah Efendi, 2009, s. 128).

“Zeyd-i zimmî -hâşâ- sebb-i Nebî eylese Zeyd’e şer’an ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta’zîr (Düzenli, 2015, s. 309).

“Zeyd-i zimmî, -hâşâ sümme hâşâ- Rasûl-i Ekrem hazretlerine ta’yîr ve tasrih-i şeni’ ve müstehcen lafız ile sebb u şetm eylediği şer’an sabit olsa Zeyd’e şer’an ne lâzım olur? el-Cevab: Gerçi eimme-i Hanefiyye ta’zîr ve habs-i medîd ile iktifa eylemişler, lâkin bazı müteahhirîn katline iftâ eylediğinde mâadâ eimme-i Şâfiyye ve Mâlikîyye umûmen katline zâhib oup Ebussuûd -aleyhi rahmetü’l-Vedûd- hazretleri katline iftâ edip Sultan Süleyman Han -aleyhi’r-rahmetü ve’l-gufrân- hazretlerine ma’ruz olan mevâddandır, hâlen padişah-ı İslâm’a arz olunub katlolunmak gerekir (Düzenli, 2015, s. 309).

İslâm hukukçuları, ölümle tehdit edilme gibi zaruri durumlar dışında Hz. Peygamber’e sövmenin ve onunla alay etmenin müslümanı dinden çıkardığı hususunda görüş birliği içindedir (Sübkî, II, s. 573). Cezanın mahiyeti ve infaz şartlarıyla ilgili farklı kanaatler benimsemiş olsa da fakihlerin çoğu kural olarak Hz. Peygamber’e hakaret suçu için ölüm cezasına hükmetmişlerdir (Serahsî, 1324, XXIV, 130, *el-Fetâva’l-Hindîyye*, 1310, II, 264).

Osmanlı fetva mecmualarında hakaret suçu bağlamında peygamberler arasında herhangi bir ayırım yapılmadığı da müşahede edilir:

“Zeyd-i Müslim ile Amr-i zimmînin beynerinde (aralarında) müşâcere vâki olduğunda Amr, Zeyd’e “Bana niçin eziyet edersin ben Hazreti İsâ peygamber ümmetindenim dediğinde Zeyd Amr’a ve peygamberine cimâ lafızıyla şetmeylese, Zeyd Hazreti İsâ aleyhissalatü ve’s-selâma sebbetmiş olur mu? el-Cevâb: Olur” (Fezullah Efendi, 2009, s. 129).

“Zeyd-i zimmi Peygamberimiz Hazreti Muhammed Mustafa sallallahu teâlâ aleyhi ve selleme yahut sâîr enbiyâ-yı izâm salavâtullahi aleyhimden birine alenen sövse Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Bilâ te’hîr katlolunur” (Yenişehirli, 1266, s. 186).

Peygamberlere dil uzatılmasıyla ilgili ayrı bir duyarlılığın gösterildiği doktriner eserlerde, aynı suçu işleyen gayrimüslimlerin de zimmet anlaşmasına riayetsizlik gerekçesiyle ta’zîr veya ölüm cezasına çarptırılacağı ifade edilmiştir (Şeyhîzâde, I, 676-677, Boynukalın, 2009, XXXVII, s. 398). Doktriner yaklaşımla uyumlu olarak toplumun tüm kesimi için geçerli görülen peygamberlere saygı kuralının Osmanlı fetva mecmualarına yansıyan örnekleri şunlardır:

“Bekir-i yahudi, Beşir-i Nasrânî’ye “Sizin peygamberiniz İsa aleyhisselâm hâşa veled-i zinâdır” dese Bekir’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Enbiyâya salavatullahi teâlâ aleyhim ve selâmühû alenen seb ile ehl-i küfür katlolunur” (Fezullah Efendi, 2009, s. 128).

“Hazreti Rasûl-i Ekrem’e sebbettiği sâbit olan Zeyd-i papaza şer’an ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta’zîr-i şedîd ve habs-i medîd” (Çivizâde, s. 83b).

İslâm’ın diğer şîârları olan kible, ezan ve namazın tahfif edilmesi yahut hakarete konu edilmesi ile ilgili ise şu fetva örnekleri zikredilebilir:

“Zeyd, Amr-ı müezzin ezan okurken ‘Bin kere çağırın, bizden sana varır yoktur’ dese Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: İstihzâdır, kâfir olur, avreti bâindir” (Düzdağ, 1983, s. 113).

“Bir kimse bir kimseyi cemaatle namaz kılmaya davet etse, karşısındaki de ‘Ben yalnız kılacağım, çünkü Allah ‘innessalâte tenhâ’ buyurur’ diyerek âyet-i kerîmeyle dalga geçse kâfir olur.”

“Bir kimse Kâbe-i Mükerrreme’yi inkâr ve tahfif etse, haccın farzîyetini inkâr etse tecdîd-i iman ve tecdîd-i nikâh lâzım olur. Kâbe’nin içine, ortasına içine pisleyeyim dese kâfir olur. Tevbe etmezse katlolunur” (Üstüvânî, vr. 201).

“İmam olan bir kimse cemaatten bazı şahıslarla çekişip kavga ettiğinde onlara ‘caminize ve namazınıza pisleyim’ dese tekfir olunur. Tecdîd-i iman ve nikâh lâzım gelir.” (Âşık, 1992, s. 362).

Klasik fetva mecmualarında dinî hüküm ve şîârları alay konusu yapmanın yahut istihzâ anlamı taşıyacak şekilde dinî hükümleri ihlâl etmenin küfürle itham edildiği çok sayıda örnek bulunmaktadır (bk. *el-Fetâvâ’l-Hindiyeye*, II, 268, 269). Mukaddesâtın gereksiz yere yeminlere konu edilmesinin hoş karşılanmadığı fetva örnekleri ise şöyledir:

“Filan fiili işlersem sebb-i nebi etmişlerden olayım, deyip işlese yemin olmak itikadında işledi ise kefarete; kâfir olmak itikadında işledi ise tecdîd-i iman ve nikâh lâzım olur.”

“Kâbe’ye taş atmışlardan olayım, dese hükmü kezâlik”, “Filan fiili işlersem Cihâr-ı Yâr-ı Güzîne sebbetmişlerden olayım, deyip işlese itikadına nazar olunur” (Çeşmizâde, 1325, s. 97).

Fetva derlemelerinde dinin emir ve yasaklarını hafife alan yahut küçümseyen söz ve davranışlar, doktrinin temsil gücü yüksek eserlerindeki hükümlere paralel bir biçimde tecziye hükmüne bağlanır. Dinî hükümleri alay konusu yapmanın küfür sonucunu doğuracağı bir fetvada şöyle formüle edilir: “*Helal ye*” diyen bir kimseye, “*Ben haramı pek severim*” diyen kimse kâfir olur (Üstüvânî, vr. 198a). Doktrinde de helal olanlardan yemesi tavsiye edilen bir kimsenin, “*haram bana helalden daha sevimli geliyor*” şeklinde verdiği cevap elfâz-ı küfür kategorisinde değerlendirilmiştir (Şeyhizâde, I, s. 697).

Dinî hükümlerin açıktan ihlalinin cezalandırılmasını öneren Ramazan ayının hürmetinin ihlâl edilmesine ilişkin bir fetva ise şöyledir: “*Zeyd nehâr-i Ramazan’da bilâ özlü ayânen müteammiden eklü şüreb eylese Zeyd’in katli caiz olur mu? el-Cevâb: Olur*” (Fezullah Efendi, 2009, s. 19). Doktrinde, bilerek bozulan Ramazan orucu, kefarete hükümlerine konu edilirken, bazı fetva kitaplarında ölüm cezası hiç gündeme gelmeksizin hapis gibi bir ta’zîr cezalarına hükmedilmiştir (*el-Fetâvâ’l-Hindiyeye*, II, 169). Bu sebeple yukarıdaki fetvayı, dinin hükmünü tezyif eden müstehzi bir üslupla oruç bozan kimselerle sınırlı olarak değerlendirmek daha isabetli gözükmektedir.

Dinî hükümlere karşı işlenen saygısızlıkların ötesinde dinî otoriteyi temsil eden fetva makamını yahut “şeriat”, “şer”, “fetva” vb. kavramları tahfif eden davranışlar da fetvalara konu teşkil etmiştir:

“Zeyd Amr’a ‘gel şeriatı gidelim’, dediğinde, Amr ‘varmazım’ dese ne lâzım gelir? el-Cevâb: Tecdîd-i iman lâzımdır” (Düzdağ, 1983, s. 113)

“Zeyd’in Amr ile davası olup Zeyd Amr’a ‘Seninle davamı şer’le görürüm, yedimde (elimde) şeyhülislâmdan fetvam vardır’ deyip fetva-yı şerife-yi Amr’a gösterdiğinde Amr ‘Fetvayı ez de suyun iç’ derse Amr’a ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdîd-i din” (Feyzullah Efendi, 2009, s. 131).

“Zeyd’in Amr-i müslim ile bir hususa müteallika davası olmakla Zeyd, Amr’ı şer’a davet ettiğinde Amr, ‘Ben şer’ bilmem (tanımam), ben işimi kanunla görürüm’ dese Amr’a ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdîd-i imân ve nikâh lâzım olur” (Feyzullah Efendi, 2009, s. 131).¹⁰

“Zeyd’in bir hususta şeyhülislâmdan aldığı fetvayı gösterdiği hasmı Amr, ‘fetva neymiş, ben fetva bilmem’ dese kendisine ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdîd-i iman ve nikâh” (Çatalcalı, 1312, I, s. 179).

“Zeyd, Amr-ı zimmîye aldığı fetvayı gösterdiğinde Amr, cimâ lafzıyla şetm eylese Amr’a ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta’zîr” (Düzenli, 2015, s. 320).

“Zeyd’in Amr ile bir hususa müteallika davası olmakla Zeyd Amr’ı şer’a davet ettiğinde Amr şer’a cimâ lafzıyla şetmeylese Amr’a ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdîd-i iman ve nikâh” (Feyzullah Efendi, 2009, s. 131).

Fetvalarda, mabetlere yahut binaların üzerindeki dinî motiflere zarar vermenin yahut hakaret olarak algılanması muhtemel fiillerin de cezalandırılması öngörülür:

“Zeyd-i zimmî bir câmiin divârına tebevül ider (ihtiyaç giderir) olsa Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta’zîr-i şedîd ve zecr ve men” (Demirtaş, 2014, s. 247).

“Bir karye zâbiti Zeyd, sâkin olduğu menzilin divârında kelime-i şehâdet yazılmış olmağla ahaliden Amr-ı zimmî varub kelime-i şehadet üzerine necâset sürse Amr’a ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta’zîr” (Demirtaş, 2014, s. 249).

Yürürlükte olan Türk Ceza Kanunu’nun 153. maddesinde de ibadethanelere zarar verme ve onları kirletme bir suç olarak tanımlanmış ve hapis cezası öngörülmüş, bu suçun bir dinî inancı benimseyen toplum kesimini tahkir maksadıyla işlenmesi halinde verilecek cezanın üçte bir oranında artırımına hükmedilmiştir (TCK, md. 153).

2.2. İlim ve ilim ehline saygı

Dinin temel kaynaklarında ilim ve ilim sahibi olmanın anlam ve önemine ilişkin çok sayıda hüküm yer alır. Kendilerine danışılması salık verilen âlimler, Allah’tan en çok korkan kullar olarak tavsif edilir ve nebilerin varisleri olarak görülür.¹¹ İslâm düşüncesinde dinî ve kutsal metinlerle ilişkisi kurulabilen aklî ve naklî tüm ilimler bir açıdan kutsiyet ifade eder. Bu ilişkiden ötürü ilim ve ilim sahipleri tâzim ve hürmeti hak eder.¹² Doktrinde de âlimlerin Allah ve elçisinden sonra itaat edilmesi gereken kimseler olduğu, âlimin mürekkebinin şehidin kanından daha faziletli olduğu, ilim sahibinin öncelikli olarak imamete layık olduğu yönünde değerlendirmelere rastlanır. Pek çok fıkıh eserinde dinî hükümlerin Kur’ân ve Sünnet’ten sonraki üçüncü kaynağı mesabesinde görülen icmân oluşumunda İslâm bilginlerinin rolü üzerine durulur (Şeyhizâde, II, 745, Sübkî, I, 73, Mâverdî, 1999, XVI, 109).

Eğitim, yargı ve fetva kurumlarından müteşekkil ilmiye sınıfı, seyfiye (askerî zümreler) ve kalemiye (sivil bürokrasi) ile birlikte Osmanlı devlet teşkilatının temel yapısını oluşturur. Dönemin tarihi ve sosyal dokusunu yansıtan fetva mecmualarında ilim ve ilim ehlinin saygınlığının hukukî güvence altına alındığı

¹⁰ Benzer fetvalar için bk. *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, vr. 176; *Cerîde-i İlmiyye Fetvaları*, s. 251.

¹¹ İlim ve eğitimin önemini vurgulayan bazı âyet ve hadisler için bk. 3/Âl-i İmrân/154; 19/Ankebût/35; 30/Rûm/22; 39/Zümer/9,49; 35/Fatr/28; Buhârî, İlim, 10; İbn Mâce, Mukaddime, 17; Ebû Dâvûd, İlim, 9, 12; Tirmizî, İlim 3, 19.

¹² İlimin ve âlimin faziletine geniş yer ayıran Dârimî’nin *es-Sünen’inde* “Âlimlere Saygı” başlığını taşıyan müstakil bir bab bulunur. Aynı eserde Hz. Peygamber’in hadislerine gösterilmesi gereken saygı tâzim ve tevkîr kavramlarıyla ifade edilir. bk. Dârimî, *es-Sünen*, Mukaddime 24, 30, 37, 40.

hemen fark edilir. Fetvalarda bilhassa elfâz-ı küfür bahislerinde peygamber vârisi konumundaki ulemâyı ve ilmî müesseseleri aşağılayıcı söz ve fiiller için çeşitli cezalar öngörülmesi dikkat çeker:

“Zeyd, Amr’a ‘okuyana, okumağa heves edene ve okumayı icad edene lanet olsun’ dese, Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdîd-i iman ve nikâh” (Nev’izâde, vr. 42b).

“Zeyd ulemadan Amr’a ‘Haramzâde!’ deyu şetmeylese Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta’zîr.” (Fezullah Efendi, 2009, s. 115).

“Zeyd ulemadan Amr’a ‘lanet sana ve ilmîne’ dese Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdîd-i iman ve nikâh” (Nev’izâde, vr. 42b).

“Şâbb-i âlim (genç âlim), şeyh-i cahil üzerine takdim olunur” (Çeşmizâde, 1325, s. 162).

“Zeyd-i câhil, ulemâdan Amr’a ‘Bre asılacak’ dese, Zeyd’e şer’an ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta’zîr lâzım olur” (Çivizâde, vr. 75b).

“Erâzilden Zeyd, ulemâ ve eşrafdan olan Amr’a ‘Bre ırğad!’ deyu şetmeylese Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta’zîr” (Demirtaş, 2014, s. 246).

“Zeyd-i câhil, ehl-i ilmden Amr’a ‘be hey mel’un, be hey kezzâb’ dese şer’an ne lâzım olur? el-Cevâb: Re’y-i hâkim ile ta’zîr olunur.”¹³

“Amr’ın her zamanda âdeti, ulemâ-i dîni ve erbâb-i şer’ati kadh edip (eleştirip), ‘kâdıların yedikleri ve içtikleri haramdır ve müderrislerin dahi şüpheden hâlî değildir. Bunların ettiklerin câhil etmez. Her ne fesâd olursa dânişmend tâifesinden zuhur eder ve cehele haramdan artık ictinâb ederler’ deyip ve ulemânın uyubunu tecessüs edip, ale’d-devâm bunlara bu’z-ü adavet üzere, mecâlîste mezemmetlerin etmeden hâlî olmayıp halka nefret verse ana ne lâzım olur? el-Cevâb: Eğer ulemâ-i dîne ilimleri için bu’z-ü adaveti olup söylediği andan nâşi ise küfür lâzımdır. İsnât ettiği umura te’âti için bu’z ederse nesne lâzım olmaz, içlerinde bî-günâh olanlara iftira etmeyecek.”

“Zeyd-i şâir, ulemâ ve sulehâdan bazı kimseleri elfâz-ı kabîha ile hicvetmek âdet edinse, şer’an Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta’zîr-i şedîdden sonra zindana ilkâ olunup, tevbe ve salâhı zâhir olmayınca ihrâc olmamak lâzımdır” (Düzdağ, 1983, s. 181).

“Papaz olan Zeyd-i Nasrânî ulemadan Amr’a tahkîren ve gazaban ‘Sen adam mısın? Benim ayağım vardığı yere senin başın varamaz’ dese Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevab: Ta’zîr” (Düzenli, 2015, 318).

Doktrinde de benzer hükümlere rastlamak mümkündür. (İbn Nüceym, V, s. 132) Öğrencinin hocasıyla alay etmesini küfür olarak niteleyen bir ilmihal kitabındaki şu ifadeler dikkat çekicidir: “*Bir kimse mektepteki hocasını taklit edip alâ vechi’s-sühriyye (alay etme kastıyla) eline çubuk alıp sıbyana darb eder gibi darb eylese kâfir olur*” (Üstüvânî, vr. 197b). İlimle meşgul olan öğrencinin hakaret ve şiddete karşı koruma altına alındığı bir fetva ise şöyle formüle edilmiştir: “*Zeyd, Amr’ı tâlib-i ilmîyi darb edip ‘bre mel’un, bre kâfir, yahudi ...’ dese, Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta’zîr lâzım olur*” (Düzdağ, 1983, s. 181).

Fetva koleksiyonlarında müminlere örnek olarak takdim edilen ve özendirilen sâlih kimselerin (46/Ahkâf/15) saygıyla anılmasına ilişkin fetvalara da rastlanır:

“Zeyd sulehâdan Amr ile çekiştiğinde tehevür edip (kızıp) Amr’ın sakalını çekip ‘Bre ırğad!’ deyu şetmeylese Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta’zîr” (Fezullah Efendi, 2009, s. 115).

“Zeyd sulehâdan olan Amr ve Bekr’e ‘Ağaca taparsınız’ dese ta’zîr lâzım olur”, “Suleha ve ulemaya şetmedenlere ta’zîr lâzım olur” (Çeşmizâde, 1325, s. 103,106).

“Zeyd-i câhil, ehl-i ilm ve sâlih olan Amr’a ‘Sen nesin bre zalim!’ deyu şetmeylese Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta’zîr.

“Ulemâdan imam ve hatib olan Zeyd, Amr’a: ‘Menzilini bazı fesekaya icar eylemişsin, lâyük değildir!’ dedikte Amr, ğadab idûb ‘Sen adam mısın, bir nikbeti (bahtsız) herifsin! Ben senin sözünle amel etmem!’ dese Amrâ ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta’zîr” (Demirtaş, 2014, s. 245, 249).

¹³ Benzer fetvalar için bk. *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, vr. 175, 176.

2.3. Dinî değerlerden bahisle işlenen hakaretin niteliği

Osmanlı fetva koleksiyonlarında dinî değerlerin muhafazası amacına matuf olarak, hakaret ve sövme suçlarının dinî değerlerden bahisle işlenmesi halinde daha ağır cezalara hükmedildiği edildiği görülür. Bu bağlamda te'dib, ta'zîr ve tekfir gibi hükümler veya tekfir hükmünün doğal sonuçları olması hasebiyle talak, tecdîd-i iman, tecdîd-i nikâh ve katil yaptırımları ayrı ayrı ya da topluca fetvalara konu olmuştur. Fetvalardaki hüküm çeşitliliğiyle paralellik arz edecek bir biçimde Osmanlı Devleti'nin en önemli hukukî belgeleri kabul edilen kadı sicillerinde de bu suç kategorisi için tek tip bir ceza öngörülmediği tespitinde bulunulmuştur.¹⁴ Burada cezaların yahut diğer yaptırımların infazının ayrı bir inceleme konusunu teşkil ettiğini tekrar hatırlatmak yerinde olacaktır.

Modern hukuk düşüncesi de hakaret suçunun dinî inanç ve düşüncelerin açıklanmasından, değiştirilmesinden, yayılmaya çalışılmasından yahut mensup olunan dinin emir ve yasaklarına uygun davranılmasından dolayı ya da dinen kutsal sayılan değerlerden bahisle işlenmesi halinde nitelikli bir hale dönüşeceğini benimsemiştir.¹⁵

Kişinin dinini, imanını veya mukaddesatını aşağılayarak yapılan hakaretlere yönelik cezalar, fetvalarda genel olarak şöyle formüle edilir:

"Zeyd-i müslim babası Amr-ı müslime 'Bre din ve imanını falan ettiğim kâfir!' deyu cimâ lafzıyla şetmeylese Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdîd-i iman ve nikâh lâzım olur ve ta'zîr olunur, ukûbunun cezasını ahrette görür" (Feyzullah Efendi, 2009, s. 866).

"Zeyd zevcesi Hind-i müslimeye 'Bre dînini imanını fûlan ettiğim!' deyu cimâ lafzıyla şetmeylese Hind Zeyd'den mübaâne (boşanmış) olur mu? el-Cevâb: Olur" (Feyzullah Efendi, 2009, s. 30).

"Zeyd-i müslim, Amr-ı müslime 'Bre din ve imanını fûlan ettiğim!' deyu cimâ lafzıyla şetm eylese Zeyd'e tecdîd-i iman ve nikâh ve ta'zîr olunmak lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur" (Cebeci, 2009, s. 305).

Nikola-i zimmî, Zeyd ve Amr ve Bekir'in hâşâ din ve imanına ve ağzına ve avratına cimâ lafzıyla şetmeylese Nikola'ya ne lâzım olur? el-Cevab: Her biri için darb-ı şedid (Düzenli, 2015, 313).

Dinî değerlerin korunmasına yönelik hassasiyet fetva mecmualarında öyle bir noktaya ulaşır ki, imanın ikrar edildiği ve Kur'ân lafızlarının çıktığı bir uzuv olması hasebiyle inanan bir kimsenin ağzına yönelik yapılan hakaretler de nitelikli hakaret suçu kapsamında görülür. Bu fetvalar zaman zaman müslüman bir kimsenin uzuvlarına sövmeyi elfâz-ı küfür bağlamında değerlendiren doktriner yaklaşımla temellendirilmeye çalışılır (bk. Şeyhîzâde, I, 697). Sözü edilen husus bazı fetvalarda şöyle dile getirilir:

"Zeyd-i müslim, Amr-ı zimmînin ağzına ve dinine şetmeyleyse ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîre müstehak olur" (Düzdağ, 1983, s. 101).¹⁶

"Zeyd-i müslim Amr-ı müslimin hâşâ cimâ lafzı ile dinine imanına ve ağzına sövse şer'an ne lâzım olur? el-Cevâb: Kâfirdir, katli helaldir."

¹⁴ bk. Erkan, Nevzat, Osmanlı Üsküdar'ında Toplumsal Hayat (18. Asır Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri), s. 40.

¹⁵ Halen yürürlükte olan Türk Ceza Kanunu'nun ilgili maddesi şöyledir: "Hakaret suçunun; a) Kamu görevlisine karşı görevinden dolayı, b) Dini, siyasi, sosyal, felsefi inanç, düşünce ve kanaatlerini açıklamasından, değiştirmesinden, yaymaya çalışmasından, mensup olduğu dinin emir ve yasaklarına uygun davranmasından dolayı, c) Kişinin mensup bulunduğu dine göre kutsal sayılan değerlerden bahisle, işlenmesi halinde, cezanın alt sınırı bir yıldan az olamaz." TCK, 125/3.

¹⁶ Benzer nitelikte olduğu tespit edilen fetvalar şunlardır: "Zeyd-i zimmî Amr-i müslimin nezüü billah cimâ lafzı ile ağzına ve avretine şetm eylese şer'an ne lâzım olur? el-Cevâb: ta'zîr-i şedid ve habs-i medid lâzımdır." Ebussuûd Efendi Fetvaları, s. 101. "Zeyd-i müslim Amr-i müslime cimâ lafzıyla "İmanını köpeklere falan ettiririm" dese Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdîd-i iman ve nikâh lâzım olur." Fetâvâ-yı Feyziye, s. 131. "Zeyd zevcesi Hind-i müslimeye "Bre din ve imanını fûlan ettiğim!" deyu cimâ lafzıyla şetm eylese Hind Zeyd'den mübaâne olur mu? el-Cevâb: Olur." Ceride-i İlmiyye Fetvaları, s. 158, 249; Düzenli, Gayrimüslimlere Dair Fetvalar, s. 332-338.

“Bu surette Zeyd’in vech-i muharrer üzere sebbettiği huzur-i hâkimde vech-i şerî üzere sabit olsa Zeyd, bilâ tehir katlolunur mu? el-Cevâb: Olunur” (Feyzullah Efendi, 2009, s. 129).

Benzer hassasiyetin bir uzantısı olarak insana yöneltilen hakaretin ötesinde hayvanlara, diğer mahlûkata ve hatta cansız varlıklara sövmeye bile onların yaratıcısıyla ilişkisi kurularak çeşitli yaptırımlar öngören fetvalar söz konusudur. Bu duruma örnek mahiyetinde, ağzı bozuk olan kasabın şahitliğinin kabul olmayacağına hükmeden bir fetva şu şekilde zikredilebilir: “*Sığır kasabı olup daima hayvânâta şütûm-u ğaliza (ağır küfür) eden Zeyd’in şehâdeti makbul olmaz*” (Çeşmizâde, 1325, s. 41). Fetvaya temel teşkil edecek şekilde Hanefî mezhebinde cima lafzıyla yiyeceğe sövmenin, eti yenen hayvanlara sövmenin veya suya sövmenin küfürle neticeleneceği belirtilmiştir (Şeyhizâde, I, 697).

Son olarak ölmüş kimselerin arkasından kötü konuşmanın da nitelikli hakaret suçu bağlamında telakki edildiği ifade edilmelidir: “*Zeyd-i zimmî vefat eden Amr-ı müslim için ‘canına lanet olsun’ dese, Zeyd’e ne lâzım gelir? el-Cevâb: Te’đib lâzım olur*” (Nev’izâde, vr. 37b).

3. Gayrimüslimlerin dinî ve maneî değerlerine saygı

Bariş anlamındaki “silm” kökünden türeyen İslâm, tüm insanların selâmete ermesi için öğretilerinin geniş kitlelere ulaştırılması yolunda çaba gösterilmesini emreder (2/Bakara/193, 8/Enfâl/39, Buhârî, Cihâd, 15, Müslim, İmâre, 149-151). İslâm kültüründe tebliğ ve fetih anlayışının bu emirden beslendiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte insanların, kendilerine ulaşan dinî öğretiyi kabul edip etmeme serbestisi, “*Dinde zorlama yoktur*” (2/Bakara/256), “*İsteyen inansın, isteyen inkâr etsin*” (18/Kehf/29), “*Sizin dininiz size, benim dinim banadır*” (109/Kâfirûn/76) gibi âyetlerle güvence altına alınmıştır. Günümüz hukuk terminolojisinde din ve vicdan hürriyeti ilkesine tekabül eden bu anlayışın ilk somut örneği, bizzat Hz. Peygamber tarafından imzalanan Medine Vesikası ile tatbik edilmiştir. Gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı Medine’de onlarla kurulabilecek ilişkilerin çerçevesini çizen bu anlaşma, süreç içerisinde ‘zimmî akdi’ prensibi ile son hâlini almıştır.

Devlet ile gayrimüslim ahali arasında tesis edilen ve sadık kalındığı takdirde bağlayıcılığı devam eden zimmî akdi, her iki tarafa da birtakım haklar tanır ve bazı sorumluluklar yükler. Zimmî sözleşmesi, gayrimüslimlere can ve mal güvenliği başta olmak üzere itibarlarının ve sosyal haklarının korunmasına dair bir güvence verir ve bazı durumlarda geçerli olmak üzere hukukî özerklik bahşeder. Bunun karşılığında zimmîlerin de devletin hâkimiyetini tanınması ve kurallara riayet etmesi beklenir (Yaman, 2013, XLIV, s. 436).

Bu doktriner yaklaşımla uyum arz eden Osmanlı hukuk anlayışı, müslümanların yanında gayrimüslim tebaanın dinî değerlerinin de güvencesi konumundadır. 1326 yılında Bursa’nın fethinden sonra Bizans baskısından bunalan yahudilerin bir havra inşa etmesine Orhan Gazi’nin izin vermesi, Fatih Sultan Mehmed’in Sırbistan Kralı Brankoviç’e savaşı kazandığı takdirde her mescidin yanında bir de kilise bulunabileceği teminatını vermesi bu anlayışın siyasi irade tarafından benimsendiğine işaret eden tarihi referanslardır. Saygı temelli bu yaklaşımın fetvalarda da meşruiyet zeminine oturtulduğu görülür. İstanbul ve çevresi savaş ile alınmasına rağmen sulh yoluyla alınmış kabul edilerek eski kiliselerin buldukları hal üzerine bırakılması, halkı gayrimüslim olan köylerde yeni kiliseler inşa edilebilmesi, gayrimüslimlerin kendilerine ait vakıflar kurması ve bu vakıflar aracılığıyla dinî işler için yardımlar toplayabilmesi yönünde verilen fetvalar, sözü edilen hususa örnek teşkil eder (Çetin, 1994, s. 26, Bakkal, 2010, s. 214).

Zimmîlere ait kutsal değerlerin muhafazasına yönelik literatüre girmiş fetvaları, şu başlıklar altında incelememiz mümkündür:

3.1. Din ve ibadet özgürlüğü

Zimmet anlaşması, gayrimüslimlerin can ve mal güvenliği yanında din ve ibadet hürriyetini de teminat altına alır. Bu yönde fetva mecmualarında zimmîlerin can ve malına müslüman olmadıkları gerekçesiyle verilen zararın tazminini ve zarar verenin tecziyesini öngören fetvalara rastlanır. “*Gayrimüslim Zeyd bir yerde dükkân açıp bakkallık etmek istediğinde o yerde bakkallık yapan müslümanlar, sırf zimmî olduğu için ‘dükkân açamazsın’ diyerek dükkânın açılmasına mâni olmaya kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar*” (Çatalcalı, 1312, I, s. 174). Modern hukukun da benimsediği bir prensip olan, hukukun uygulanması açısından kanun önünde eşitlik ilkesinin zimmîleri de kapsadığı bir fetvada şöyle formüle edilir: “*Hür ve köle, müslim ve zimmî ta’zîrde beraber midir? el-Cevâb: Beraberdır. Asl-ı ta’zîrde demektir. Keyfiyyet-i ta’zîrde merâtibe r’âyet olundugu ekser kütüb-i fetâvâda mesturdur*. (Düzenli, 2012, s. 374).

Din serbestiyetini kanıtlar mahiyette sorumluluk yaşına gelmiş mükellef bir çocuğun, müslüman babası tarafından İslâm’a girmeye zorlanamayacağına ilişkin kaydedilmiş bir fetva ise şöyledir: “*Zeyd-i zimmî şeref-i İslâm ile müşerref olduğunda bâliğ olan oğlu Amr-ı zimmîye ‘Sen dahî İslâm’a gel!’ deyû cebr olunur mu? el-Cevâb: Olunmaz*” (Çatalcalı, 1312, I, s. 178).

Zimmîlere, yemin etmelerinin gerekli olduğu durumda (yemin teklif edildiğinde) kendi kutsalları üzerine yemin etme izni veren fetvalar da bulunmaktadır: “*Zimmiye nice ant verilir? el-Cevâb: Şer’iyle, İncil-i Hazret-i İsâ’ya inzâl eden Hak Hazretine verilir*” (Düzdağ, 1983, s. 91).

İçki, zina gibi İslâm’ın açıkça yasakladığı ancak inançları doğrultusunda gayrimüslimler hakkında tahakkuk ettirilmeyen hükümler, müslüman toplumu ifsâd etme endişesi duyulduğunda bazı sınırlamalara konu olmuştur. Ancak zimmîlerin sözü edilen nitelikteki tasarrufları değerlendirilirken bu davranışların dinlerinin gereği olup olmadığı dikkate alınmıştır. Örneğin içki satışı ile ilgili bir yasaklamanın gerekçesi, içkinin gayrimüslimlerin inancı açısından dinî bir rükün teşkil etmediği ileri sürülerek açıklanmaya çalışılmış, bu esnada zimmîlerin dinî vecibelerini keyfi gerekçelerle engellemenin dinî bir sorumluluk (günah) olarak telakki edildiği vurgulanmıştır:

“Bilâd-ı İslâmiyye’de olan zimmîler şürb-i hamrdan ve birbirine hufyeten (gizliden) bey’ etmekten zecr olunmak ile mabeynlerinde bey’-i şarapların izhar ve ilan ettiklerinden sonra ehl-i İslâma dahi bey’ eder olup, envâ-i fesad ve fücur şâyi olup nice defa ‘evlerinde kendilerine kifayet miktarından ziyade hamr tutmayalar’ deyü tenbih ve tekid ve tehdid olunduktan sonra dahi fesaddan halî olmayıp, umumen hamrları dökülmeyince feseka ile muameleleri münkâtı olmasa, nefisleri için alıkoydukları hamrları dahi küllen dökülüp, kendileri şürb-i hamrdan men olunsalar şer’an, hükkâm âsim olurlar mı? el-Cevâb: Şürb-i hamr, ehl-i zimmetin dinlerinin vâcibâtından değildir ki nehy etmek ile ism (günah) lâzım ola” (Düzdağ, 1983, s. 95-96).

Zimmîlerin din ve ibadet özgürlüğü temin edilirken bunun, dinî sembollerini açıktan küfür propagandasına alet etmeden ve müslüman tebaaya rahatsızlık vermeden gerçekleşmesine özen gösterilmiştir. Yüksek sesle olmadığı takdirde, gayrimüslimlere kutsal kitaplarını okuma, okutma ve dinî eğitim yapma serbestisi tanıyan şu fetva söz konusu özene işaret eder mahiyettedir:

“Zeyd-i yahudi, Yehûd taifesinin sıbyanını menziline cemedip ref-i savt etmeksizin mezbûrlara tâlim-i Tevrat eder olsa Zeyd’e taarruz olunur mu? el-Cevâb: Olunmaz” (Feyzullah Efendi, 2009, s. 127).

“Zeyd-i zimmî bir kasabada vâki menziline âyini üzere ibadet edip ve raf-ı savt etmeksizin İncil okusa men olunur mu? el-Cevâb: Olunmaz” (Yenişehirli, 1266, s. 166).

Şu fetvalar incelendiğinde ise müslüman mahallesinde icrâ edilen âyinlerin sadece propaganda tehlikesi barındıran bazı unsurlarının yasaklandığı, ibadet özgürlüğünün tümüyle kısıtlanmadığı görülür:

“Bir kilise müslümanlar mahallesinde vâki olup, kâfirler nâkus (çan) yerine bir yufka tahtayı nice yerlerden delip ibadetleri zamanında ol tahtanın orta yerine tokmak ile darb edip, bir savt-ı acib peydâ olup, müslümanlar müteazzi olsalar, şer’an ref olunma caiz olur mu? el-Cevâb: Vacibdir.”

“Müslimîn ve keferî muhallitan (karışık) sâkinler olup içinde câmi-i, şerîf olup mısır (şehir) hükümden olan karye-i kebîrenin keferesi karye-i mezbûre içinde olan kenise-i kadîmelerinden taşraya işitilecek mertebede nâkus (çan) darb eder olsalar hâkim keferiyi ol vech üzere nâkus darbindan mene kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur” (Çatalca, 1312, I, s. 172).

Müslümanlara rahatsızlık verdiği gerekçesiyle sadece yüksek sesin azaltılmasının talep edildiği bir başka fetva ise şöyle kaydedilmiştir:

“Zimmîler mahallesinde vâki olup müslimîn mahallesine karîb olan bir karyede Zeyd-i zimmî, zimmîleri cemedip İncil okuyup raf-ı savt etmekle müslimîn mahallesinde olan müslimîn müteazzi olduklarında hâkim varıp i’lam edip mezburları raf-ı savttan men ettirmeğe şer’an kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur” (Çivizâde, vr. 85a).

Müslüman toplumun propagandadan etkilenme ihtimalinin bulunmadığı zamanlarda, bu kısıtlamaların da kalktığı anlaşılmaktadır:

“Bir dağ başında kadîmî bir kilise olup, kâfirler üzerinde perhize çıkıp, çan çalıp ve etrafına kâfirler cem olup, ruhbanları âyîn-i batılları üzre vaz eyleyip kâfirler ağlaşıp gıriv eyleseler (feryat etseler) müslümanlar kiliseyi hedm eylemeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Eğer etrafında asla şenlik yok ise taarruz olmaz. Eğer var ise şîâr-ı küfrü bu miktar izhâr etmekten men ve zecr olunmak lâzımdır” (Düzdağ, 1983, s. 96).

3.2. Din adamlarına ve dindarlara pozitif ayrımcılık

Osmanlı hukuk kültüründe zimmîlere tanınan din ve vicdan hürriyetinin ötesinde, dindarlara veya dinî vazifeleri deruhte eden gayrimüslimlere yönelik birtakım ayrıcalıklar öngörülmüştür. Sözgelimi zimmet sözleşmesi gereği gayrimüslimlerin cizye isminde devlete ödedikleri vergiden, geliri olmayan veya münzevi bir hayat yaşayan din adamları muaf tutulmuştur. Doktrin eserlerinde de kendilerini ibadete adanmış, insanların arasına karışmayan din adamlarına cizye muafiyeti tanındığı görülür (bk. Kudûrî, 1997, s. 236, İbnü'l-Hümâm, 2003, VI, 52). Pozitif ayrımcılığın fetva mecmualarına yansıyan çok sayıda örneği bulunmaktadır:

“Kilise keşişlerinin fukaraları için haraç vermek lâzım olur mu? el-Cevâb: Asla, halk ile muhâlataları yok ise olmaz.”

“Keşişlerden cizye ve ispençe (tarım vergisi) ma’fûv müdür, yoksa alınır mı? el-Cevâb: Asla, halk ile muhâlataları yok ise alınmaz” (Düzdağ, 1983, s. 103).

“Bir manastırda sakin olup, nas ile ihtilât olmayan Zeyd-i zimmîden cizye alınır mı? el-Cevâb: Alınmaz.”

“Şeyh-i fâni olan Zeyd-i zimmîden cizye alınır mı? el-Cevâb: Alınmaz.” (Nev’izâde, vr. 37a-36b).

Cizye muafiyetinin, ticari bir geliri olmayan ve kendilerini dine adayan din adamlarıyla sınırlı olduğu, bu kimselerden ticaretle uğraşanların aynı muafiyetten yararlanma taleplerinin ise geri çevrildiği görülür: “Bir kenîsenin papazı olan Zeyd-i zimmî nâs ile muhâlata edip kâr u kesb etmekle cizyedâr

olan Amr, Zeyd'den cizye talep ettiğinde Zeyd mücerred 'Papaz olmakla vermem' demeğe kâdir olur mu?" *el-Cevâb: Olmaz*" (Fezullah Efendi, 2009, s. 124).

Gayrimüslim din adamlarına uygulanan bu pozitif ayrımcılığın kimi zaman suiistimal edildiği ve uygulamanın vergiden muaf olmak için papazlık ya da hahamlık mesleğini seçen bir zümrenin doğmasına yol açtığı da burada zikredilmelidir. Kadı sicillerinde bu durumun çok sayıda örneği mevcuttur.¹⁷

Fetva koleksiyonları incelendiğinde dinine bağlı olarak yaşayan zimmînin, inancının gereğini yerine getirmeyenden daha ayrıcalıklı bir statüde değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Kiliseye gitmeyen bir gayrimüslimin, kiliseye tâbi olan ve ibadetlerini ifâ eden zimmî aleyhine şahitlik yapamayacağı bir fetvada şöyle dile getirilir: "*Kiliseye varmayan kâfirin, kiliseye varan kâfir üzerine şehâdeti makbul olur mu? el-Cevâb: Olmaz.*" Hatta kendi dininin emir ve yasaklarına riayet etmeyen bir müslümanın, zimmî aleyhine şahitlik yapmasına dahi müsaade edilmediği görülür: "*Fâsık ve fâcir olan müslimin, zimmî üzerine şehâdeti kabul olunur mu? el-Cevâb: Fısk-u fücûru kat'i şâyi' ise olmaz*" (Düzdağ, 1983, s. 98).

Fetvalarda formüle edilen inanç özgürlüğünü destekler mahiyette tarihî kaynaklarda papazların kilisede verdiği vaazların denetim dışı tutulduğuna, kiliselerin süslenmesi ve âyinlerin icrasına mahsus olan eşyaların gümrük vergisinden muaf olduğuna ilişkin bilgiler bulunur (Akgündüz, 2008, s. 153).

3.3. İbadethanelerin inşa ve restorasyonu

Zimmîlere tanınan inanç özgürlüğü, en belirgin şekilde mabetlerin inşa ve imarında tezahür eder. Doktrinde barış yoluyla (sulhen) fethedilen yerlerdeki gayrimüslimlerin mabetlerinin buldukları hâl üzere kalması ve yıkıldıklarında asıllarına uygun olarak restore edilmesi genel bir prensip olarak kabul edilmiştir. Savaş yoluyla (anveten) fethedilen yerlerdeki ibadethanelerin statüsü ile yeni mabetlerin inşası ise yöneticilerin inisiyatifine bırakılmıştır (Mâverdi, s. 227, Nesefî, 2011, s. 385, Molla Hüsrev, I, s. 299, İbn Nüceym, V, s. 122).

Osmanlı uygulamasında bu özgürlüklerin zaman zaman genişletildiği ve mabetler ile ilgili hükümlerin icrası noktasında bazı beldelerin savaş yoluyla fethedildiği halde sulhen teslim alınmış gibi değerlendirildiği görülür. Bu durum bir fetvada şöyle izah edilir: "*Merhûm Sultan Mehmed Han Hazretleri mahrûsa-i İstanbul'u ve etrafında olan karyeleri anveten feth mi etmişlerdir? el-Cevâb: Maruf olan anveten fetihtir. Amma kenâyis-i kadîme hali üzerine ibkâ olunmak sulhle fethe delalet eder...*" (Düzdağ, 1983, s. 104).

Müslüman nüfusun yaşamadığı beldelerde gayrimüslimlerin ibadethane inşa etmesinin önünde prensip olarak bir engel bulunmadığı şu fetvalardan anlaşılır:

"Ahâlisi zimmîler olan bir cezîrede kefereden bir tâife izn-i sultâniyle sâkin olduklarında cezîre-i mezbûrede kenîse ihdâs etmek murâd eyleseler şer'an men olunurlar mı? el-Cevâb: Olunmazlar" (Çatalcalı, 1312, I, s. 170).

¹⁷

"Tekâlif vermemek için haham olanların azli gerektiğinden İsrail'in hahamlıktan feragat ettiği" başlıklı 1081 nolu kayıt, "Tekâlif vergisi vermemek için haham olanların hahamlıktan azledikleriyle ilgili ferman gereği bazı hahamların görevden ayrıldıkları" başlıklı 1148 nolu kayıt, "Tekâlif vergilerinden kurtulmak için haham ve cemaatbaşı olanların görevlerinden ayrılmaları ile ilgili hüküm" başlıklı 1158 nolu kayıt vd. bk. Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667).

“Bilâd-ı İslâmiye’den baîd olup etrafında ehl-i İslâm olmayub cümle ahâlisi zimmîler olan karye ahâlisi karye-i mezbûrede kenîse ihdâs etmek murad eyleseler mezbûreler men olunmak lâzım mıdır? el-Cevâb: Değildir” (Çatalcalı, 1312, I, s. 171).

“Ahâlisi cümleten zimmîler olup emsâr-i müslimînden baîd olan karyenin zimmîleri perişan olmalarıyla ol karyede olan kenîseleri bi’l-küllîye harâb olduktan sonra mezbûrlar yine yerlerine avdet edip kenîse-i merkûmeyi ke’l-evvel tamir murad eyleseler mezbûrlar men olunmak lâzım mıdır? el-Cevâb: Değildir.” (Fezullah Efendi, 2009, s. 125).

“Ahâlisi zimmîler olan bir karyede kefereden bir tâife izn-i sultânî ile sakin oldukları karye-i mezbûrede kenîse ihdâs etmek murad etseler men olunmak lâzım olur mu? el-Cevâb: Allahu a’lem olmaz” (Şeker, 2005, s. 166).

Bu fetvalar, şehir hükmünde görülmeyen köylerde kilise inşa edilmesine izin veren doktriner yaklaşımla da paralellik arz etmektedir (bk. Zeylaî, 1313, III, s. 280, İbn Âbidîn, 1992, IV, s. 203-206). Fetva mecmualarında müslümanlarla gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı yerlerde yeni kiliseler inşa edilmesine izin verilmemiştir. Buna rağmen fetvalarda bir biçimde inşa edilen mabetlerin yıkımının ilave bazı şartlar öne sürülerek zorlaştırıldığı görülür: “*Müslümanlar ve zimmîler mahlûl olan karyede zimmîler ihdâs ettiği kiliseyi hâkimü’ş-şer’ yıktırmağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Mescid var ise olur.*” Benzer şekilde bir başka fetvada Cuma kılınmayan yerde ihdâs edilen kiliselere dokunulmayacağı kayıt altına alınmıştır (Düzdağ, 1983, s. 105).

Zimmet akdine aykırı bir şekilde oldubittiye getirilerek gayrimüslim mabedine taarruz anlamı taşıyan bir işlemin geçersizliğine hükmeden ve söz konusu ibadethaneyi zimmîlerin lehine muhafaza eden şu fetva da oldukça ilginçtir:

“Müslim ve keferetâin sâkin olan karyede vâkıâ kenîse-i kadîmede müslimînden Zeyd ezan okusa karye-i mezbûre keferesi kenîse-i merkûmede âyinlerini icrâ murad ettiklerinde ehl-i örf tâifesi Amr, mücerred ‘Kenîse-i merkûmede ezan okunmakla bana şu kadar akçe vermeyince âyinlerini icra ettirmem’ deyu mezbûrlardan nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz” (Fezullah Efendi, 2009, s. 126).

Bir başka fetvada, müslümanlarla zimmîlerin kıdemi veya ihdâsı hususunda tartıştığı bir kilisenin sonradan inşa edildiğinin ispatlanamaması halinde mevcut statüsünü muhafaza edeceğine hükmedilir: “*Bir şehir yandığında keferenin kilisesi bile yanıp, ba’dehû tamir etmek dilediklerinde müslümanlar hüdûsuna, keferetâine beyyine ikâme eyleseler, şer’an hangisi evladır? el-Cevâb: Kıdem beyyinesi evladır, şehir sulhen feth olucak*” (Düzdağ, 1983, s. 106).¹⁸

Mecmualarda bir bölümü veya tamamı yıkılmış kiliselerin asıllarına uygun olarak onarılacağı ve restorasyon çalışmalarının devlet makamları veya toplum tarafından engellenemeyeceği yönünde çok sayıda fetva bulunur:

“Bir şehrin içinde, kâfirlerin kadîmden kiliseleri hâliyâ üstü harâb olsa ta’mir olunur mu? el-Cevâb: Olunur” (Düzdağ, 1983, s. 106).

¹⁸ Benzer bir fetva şöyledir: “Bilâd-ı İslâmiyeden bir belde vâkıâ olup ehl-i zimmet yedlerinde olan kenîse için müslimînden birkaç kimesneler ‘Belde-i mezbûre anveten fetholunmakla kenîse-i merkûmenin ibkâsı caiz değildir’ deyu dava ettiklerinde kenîse-i merkûmeye mutasarrıf olan zimmîler ‘Belde-i mezbûre fetholunup kenîse-i merkûme ehl-i zimmet yedlerinde ibkâ olunmuşdur’ deyip tetâvül-i ahd sebebiyle vakt-i fethi idrak eder kimesne olmamakla şehâdet mümkün olmayıp ve ulema yedlerinde anveten ya sulhen fetholunduğuna mevsûk-bih eser dahi olmasa ehl-i zimmet aslen mütemessik oldukları ecilden kavil yeminleriyle ehl-i zimmetin olup belde-i mezbûre arz-ı sulh ve kenîse-i merkûme zimmîler yedlerinde ibkâ kılınır mı? el-Cevâb: Kılınır. Bu surette belde-i mezbûre şer’an arz-ı sulh kılındıktan sonra ehl-i İslâmdan bazı kimesneler ‘Kenîse-i merkûme belde-i mezbûre fetholunup emsâr-i müslimînden olduktan sonra ihdâs olunmakla men’i lâzımdır’ deyu dava edip zimmîler dahi ‘kadîm olup hîn-i sulhde yedimizde ibkâ olunmuşdur’ deseler kavil hangisininindir? el-Cevâb: Kavil zimmîlerindir, bade’l-feth ihdâs olunduğuna beyyine lâzımdır. İkâmet olunursa men olunurlar, ikâmet-i beyyineye imkân olmazsa zimmîler yedlerinde ibkâ olunur.” Fezullah Efendi, Fetâvâ-yı Fezziyye, s. 125-126.

“Sulhen fetholunan bir beldede vâkıa kenîse-i kadîme muhterika olsa belde-i mezbûre zimmîleri kenîse-i merkûmeyi nesne ziyâde etmeksizin vaz’-ı kadîmi üzere ta’mîr etmeğe mesağ-ı şer’î var mıdır? el-Cevâb: Vardır.”

“Bilâd-ı İslâmiyeden Edirne’de vâkıâ nasâra tâifesinin kenîse-i kadîmeleri âfet-i semâviye ile muhterika olduğunda tâife-i mezbûre kenîse-i merkûmeyi vaz’ı kadîmi üzere tamir etmekten men olunurlar mı? el-Cevâb: Olunmazlar” (Feyzullah Efendi, 2009, s. 125-126).

“Ahâlîsi zimmîler olup içinde kenîse-i kadîme olan karyenin ahâlîsi perişan olup karye-i mezbûrede ehl-i İslâm’dan bazı kimseler tavattun eyleseler ol kimseler, kenîse-i merkûmeyi hedm ettirmeye kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar” (Çatalcalı, 1312, I, s. 171).

“Kefere tâifesinden olan kenîseyi kadîmenin bazı mevazii (bölümleri) mehdum olsa (yıkılsa) erbabu ke’l-evvel îadeye kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar” (Nev’îzâde, vr. 30b).

Enkazı aslına uygun olarak tamir edilmesine imkân vermeyen bir kilisenin, yetkili mercilerden alınacak izin doğrultusunda ilave malzeme kullanılarak inşa edilebileceğine hükmeden bir fetva da şöyledir:

“Bir keferesi karyesinde olan kenîse-i kadîme harâb olup zimmîler emr-i sultânî ile tamire mübaşeretlerinde kenîsenin enkazı vaz’ı kadîmi üzere tamir ve binaya kifayet etmemekle zimmîler miktar kifâye müceddeden kereste ve sair levâzımını taşradan getirip vaz’ı kadîmi üzere bila terfi’ vela tevsi’ muktezây-ı şer’ üzere binaya kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar.”

“Bu surette ehl-i örf tâifesi kenîse tamirine hariçten kereste vesâir levâzım getirmek caiz değildir diye mezburları binadan men’e yahut tercîme kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar.”¹⁹ (Yenişehirli, 1266, s. 165).

Mabetlerin müştamilâtı kapsamında değerlendirilen görevli odalarının da mabet kapsamında görüldüğü anlaşılmaktadır: “Sulhen fetholunan bir beldede vâkı kenîse-i kadîmenin avlusu dâhilinde olan ruhban odaları harikte (yangında) muhterik olsa ruhbanlar ol odaları vaz’ı kadîmi üzere binadan men olunurlar mı? el-Cevâb: Olunmazlar” (Yenişehirli, 1266, s. 165).²⁰ Kurallara aykırı olarak mabetlere ilave yapılar inşa edilmesi durumunda ise yalnızca bu ilavelerin yıkılmasına hükümlü olduğu görülür:

“Bir belde keferesi ol belde içinde kenîse-i kadîmeleri içinde bir kök müceddeden ve zulle (gölgelik) namına müceddeden bir miktar bina dahi ihdâs edip ve kenîsenin taşrasında kenîseye muttasıl müceddeden duvar bina ihdâs eyleseler hâkim, vech-i muharrer üzere ihdâs olunan enbiyeyi hedme kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur” (Çatalcalı, 1312, I, s. 171-172).²¹

Koleksiyonlarda zimmîlerin birbirlerinin mabetlerini hedef alan girişimlerinin engellenmesine hükmeden fetvalar da mevcuttur:

“Kadîmden bir beldede sakin Rûm tâifesinin yedlerinde olan kenîse-i kadîmelerini belde-i mezbûrede sâkin Ermeni keferesi tegallüben zabteyleseler tâife-i mezbûre kenîselerini Ermeniler’dan almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar” (Feyzullah Efendi, 2009, s. 131).²²

¹⁹ Benzer fetvalar için bk. Çatalcalı, Fetâvây-ı Ali Efendi, s. s. 171; Yenişehirli, *Behçetü’l-fetâvâ*, s. 164.-165.

²⁰ Benzer bir fetva şöyledir: “Bir mahallede vâkı kadîm manastırın odaları tamire muhtaç olmakla ol manastırın rahipleri odaları vaz’ı kadîmi üzere tamir edüb nesne ziyade eyleseler ehl-i örf tâifesinden Zeyd müccerred ‘tamir etmekle odaları hedm ederim demeye’ kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Çatalcalı, Fetâvây-ı Ali Efendi, s. 171.

²¹ Benzer bir fetva da şöyledir: “Bir beldede vâkıâ kenîse-i kadîme harâb olmakla belde-i mezbûre zimmîleri kenîse-i merkûmede vaz’ı kadîminden ziyade bina ihdâs eyleseler hâkim ziyadeyi hedme kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, s. 126.

²² Diğer bir fetva örneği için bk. “Bir beldede voyvoda olan Zeyd ol beldede sakin Yahudi tâifesinden Amr’dan senin menziline bazı Yahudi gelip Tevrat okuyup âyinlerini icrâ ederlermiş diye Amr’ı itham edip cerîme namına Amr’dan nesne almaya yahut Amr’ın menziline hedm etmeye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Şeyhülislâm Dürrizâde Mehmed Arif Efendi, *Neticetü’l-fetâvâ*, s. 135-136.

3.4. Müsamaha kültürü

Osmanlı Devleti'nin Yılbaşı Yortusu gibi dinî bayram ve törenler için gayrimüslim cemaatlere çeşitli yardımlarda bulunduğu kaynaklarda yer alır (Güler, 1998, s. 159). Süleymaniye Camii inşaatında görev alan Hristiyanların Paskalya bayramına tesadüf eden günlerde çalışmalarına katılmadığı, pazar günleri kiliseye gitmek isteyenlerin izinli sayıldığı bilinir. (Şeker, 2005, s. 170). Müsamaha kültürünün bir yansıması olarak görülebilecek bu uygulamaları doğrular mahiyette fetva mecmualarında da komşuluk, esnaflık gibi konular açısından müslüman tebaa ile zimmîler arasında bir ayırım gözetilmediği, buna ilaveten toplumun her kesimine dinî değerlere karşı saygılı bir tutum içinde olmanın telkin edildiği anlaşılır. Sözgelimi birçok fetvada bayram günlerinde gayrimüslimlerle selamlaşmanın veya tebrikleşmenin tâzim için olmadığı sürece komşuluk hakkının bir gereği olarak telakki edildiği görülür:

“Zeyd-i zimmî kefer bayramında Amr-ı müslime çörek ve kızıl yumurta verip, Amr dahi alıp kabul eylese, Amra şer'an nesne lâzım olur mu? el-Cevâb: Beis oktur. Eğer ol günü ta'zîm için olmayıp komşuluk hakkını riayet için olacak” (Düzdağ, 1983, s. 93).

“Kâfire selâm verip selâm almak isteyince, ne vechile eylemek gerek? el-Cevâb: İslâm'a gelmesi niyetine selâm vermede beis yoktur, "es-Selâmu aleyk" ve "aleyk-esselâm" demek dahi ma'kûldür” (Düzdağ, 1983, s. 93).

“Kefere Paskalya'da eşrâf-i müsliminden birine kırmızı yumurta ve çörek verip ol dahi kirâmen ve mürüvveten ahz eylese beis yoktur” (Çeşmizâde, 1325, s. 164).

Yine fetvalarda gayrimüslim mabetlerinin restorasyonuna yardım etmenin komşuluk hakkı çerçevesinde değerlendirildiği müşahede edilir: “*Keferenin kiliseyi tamirine muâvenet eden müslümanlara ne lâzım olur? el-Cevâb: Kıdemine mu'tekidler ise nesne lâzım olmaz.*” (Düzdağ, 1983, s. 106).

İslam hukukçuları arasında zekâtın amacının fakirlerin ihtiyacını karşılamak olduğu kabulünden hareketle zimmîlere de verilebileceğini savunanlar olmuştur. Ancak genel kanaat, gayrimüslimlere yalnızca zekât dışındaki sadakaların (fitur sadakası, kefâret, adak vs.) verilmesinin caiz olduğu yönündedir (Kâsânî, 1986, II, s. 49, Bâbertî, II, 266; Zeylaî, 1313, I, 300). Doktrinindeki görüşlere paralel bir biçimde müslümanların zimmîlere tasaddukta bulunması ve kurban etlerini dağıtmasına izin verildiği görülür:

“Zeyd-i müslim, Amr kardeşi zimmîye sadaka ve kurban eti vermek caiz olur mu? el-Cevâb: Zekât olmayıp, kurban nezren olmayınca olur.”

“Zeyd'in anası ve atası ve akrabası kâfir olup fakîrül-hâl olsa, Zeyd bir miktar akça verse sadaka yerine geçer mi? el-Cevâb: Geçer, zekât olmayınca” (Düzdağ, 1983, s. 91).

Sonuç

Osmanlı Devleti'ne hâkim olan hukuk anlayışı, toplumun dinî değerlerine karşı saygılı olmayı bir zorunluluk olarak benimsemiştir. Bu doğrultuda inanç hürriyeti ve ibadet serbestisi, doktriner fıkıh düşüncesiyle de uyumlu bir biçimde bir devlet politikası olarak kabul edilmiştir. Bu politika ekseninde devletin, kendi tebaasının büyük bir bölümünü teşkil eden müslüman toplumun dinî yaşantısı ve manevî değerlerini güvence altına aldığı gibi, bünyesindeki diğer din mensuplarının kutsalını da muhafaza etmeye çalıştığı görülür.

Dinî değerlerin muhafazası doğrultusunda izlenen bu saygı siyasetinin şekillenmesinde fetva mecmualarının önemli bir rolü bulunur. Fetva mecmuaları şer'î hukukun belirgin olduğu Osmanlı hukuk düşüncesinin beslendiği dinî-hukukî kaynaklar arasında yer alır. İslâm hukuk müktesebatında

ictihadla yakın bir anlam ilişkisi bulunan ve hukukî yorumlamanın olgusal gerçeklikle temasını sağlayan iftâ faaliyeti, Osmanlı Devleti'nde şeyhülislâmlık nezaretinde kurumsal bir çatı altında yürütülmüştür. Şeyhülislâmların fetva derlemelerinden eyalet ve taşra müftülerinin vermiş olduğu fetvalara varıncaya kadar o dönemde tertip ve tedvin edilen fetva kitaplarının önemli bir bölümü günümüze ulaşmış olup bunlar, hukuk tarihi ve hukuk sosyolojisi açısından bize zengin bir malzeme sunmaktadır.

Dinî değerler açısından bakıldığında şeyhülislâmların da içinde bulunduğu ilmiye sınıfının telif yahut derlemesinin ürünü olan fetva koleksiyonlarında, değerlerin yozlaşmasını önleyici mahiyette çok sayıda hükme rastlanır. Bu çerçevede verilen fetvalarda dinin inanç esaslarına, sembol anlamı taşıyan hükümlerine (şeâir-i dîniyye), mukaddes değerlerine, ilim ehli ve sâlih kimselere karşı işlenen saygısızlıkların özel bir suç tipi olarak elfâz-ı küfür bağlamında ele alındığı görülür. Dinin temel esaslarıyla alay etmenin, kutsalı hafife almanın, dinî hüküm ve prensipleri küçümsemenin imandan çıkıp küfre düşmeye sebep teşkil eden söz ve davranışlar olarak takdim edilmesi, bu hükmün doğurduğu talak, sürgün, hapis, te'dib veya katil gibi sonuçlar göz önüne getirildiğinde caydırıcı bir yaptırım hüviyeti arz eder. Bu meyanda fetva mecmualarında Allah'a, meleklerine, ahiret inancına, Hz. Peygamber'e ve diğer peygamberlere, âlimlere ve iyi kimselere yönelik alay ve hakaretleri küfürle itham eden, yine mukaddes değerlerden bahisle işlenen hakaretleri aynı kapsamda mütalaa eden çok sayıda fetva bulunmaktadır.

Buna ek olarak kutsala saygının yalnızca İslâm dini ve müslümanların değerleriyle sınırlı bir çerçevede ele alınmadığı, gayrimüslim ahalinin dinî ve manevî değerlerine verilen hukukî güvencenin de fetva mecmualarına yansıdığı ifade edilmelidir. Dinî-hukukî mahiyetteki hükümleri derleyen bu mecmualar incelendiğinde toplumun büyük kesiminde rahatsızlık uyandırmadığı daha aktüel bir deyişle infiale yol açmadığı takdirde, gayrimüslim tebaanın din ve ibadet hürriyetinin açıkça deklare edildiği ve din eğitimi yahut diğer sosyal haklar konusunda yaşanan eşitsizliklerin önüne geçilmeye çalışıldığı hemen fark edilir. Nitekim gayrimüslim din adamlarına ve dindar zimmîlere iktisâdî ayrıcalıklar tanıyan, ibadethanelerin tezyîni ve âyinlerin icrasına mahsus eşyaları gümrük vergisinden muaf tutan, papazların kilisede icra ettiği vaazları denetim dışı bırakan, belirli şartlarda gayrimüslim mabetlerinin inşa ve restorasyonunu teminat altına alan çok sayıda fetva örneğine rastlanır.

İslâm hukuk metodolojisi açısından ele alındığında ise döneminin temsil gücü yüksek mecmualarındaki bu fetvaların genellikle Hanefî öğretisiyle paralellik arz ettiği söylenebilir. Zaten fetvaların, bizzat müellifleri tarafından doktriner referanslarla temellendirilmeye çalışıldığı da görülür. Ancak fetva koleksiyonlarında benzer suçlar için tek tip bir cezanın öngörülmediği tespitini de burada zikretmek gerekir. Bu cezaların çeşitliliği ve fetvalarda önerilen hükümlerin yargılama faaliyetine tesiri gerek Osmanlı hukuk tarihi açısından gerekse İslâm hukuk müktesebatı çerçevesinde ayrıca inceleme konusu yapılmalıdır.

Bibliyografya

- Akgündüz, S. N. (2017). Akâidden Fıkha: Hanefî Fıkıh Kitaplarında Elfâz-ı Küfür. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6 (2).
- Akündüz, M. (2008). Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan İbadet Hürriyeti. *İslâm Medeniyetinde Birlikte Yaşama Tecrübesi*. Şanlıurfa.
- Aşık, H. (1992). *Küfür Sözler*. İstanbul: Demir Kitabevi.
- Boynukalın, M. (2009). Sövme, *DİA*, XXXVII.
- Aydın, B. ve Tak, E. (2008). *İstanbul Kadı Sicilleri*. İstanbul: İSAM.

- Bâbertî. (---). *el-Inâye. Dâru'l-Fikr.*
- Bakkal, A. (2009) İnanç Özgürlüğü Açısından Mabetlere ve Manevi Değerlere Saygı, *İnsan Hakları ve Din Sempozyumu*. Çanakkale.
- Bilmen, Ö. N. (1967). *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kamusu*. İstanbul.
- Cebeci, İ. (2009). *Cerîde-i İlmiyye Fetvaları Osmanlılarda Hukuk ve Toplum 1*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Çağrı, M. (2009). Saygı, *DİA*, XXXVI.
- Çatalçalı Ali Efendi. (1312). *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Haz. Salih b. Ahmed el-Kelevî. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1312.
- Demirtaş, H. N. (2014). *Açıklamalı Osmanlı Fetvaları Fetâvâ-yı Ali Efendi*. İstanbul.
- Çeşmizâde Muhammed Halis Efendi. (1325). *Hulâsatü'l-ecvibe*. İstanbul: Uhuvvet Matbaası.
- Çetin, O. (1994). *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çivizâde, Muhyiddin Mehmed Efendi, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa, 496.
- Dârimî. (2000). *es-Sünen*, Riyad: Dâru'l-Müğnî.
- Demirel, N. (1987). *İslâm Hukuku'nda İbadet Hürriyeti*. Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi.
- Düzenli, P. (2012). *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları*. İstanbul: Osav.
- Düzenli, P. (2015). *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*. İstanbul: Klasik.
- Düzdağ, M. E. (1983). *Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Eraslan, S. (2009). *Meşihat-ı İslâmiyye ve Ceride-i İlmiyye Osmanlılarda Fetva Makamı ve Yayın Organı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Erdoğan, M. (2005). *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Erkan, Nevzat (2015), *Osmanlı Üsküdar'ında Toplumsal Hayat (18. Asır Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri)*, İstanbul.
- Fahreddin er-Râzî. (1934). *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-Arabî.
- el-Fetâva'l-Hindiyeye*. (1310). Bulak. (Nşr.: Dâru'l-Fikr).
- Güler, A. (2009). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Güler, A. (1998). Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan "Kilise Defterleri"nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar), *OTAM*. (9).
- Hatîb eş-Şîrbînî. (1958). *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*. Kahire.
- İbn Âbidîn. (1992). *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Nuceym. (---). *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, II. Baskı.
- İbnü'l-Hümâm. (2003). *Fethü'l-Kadîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İzmirli, İ.H. (1338). *Kitâbu'l-iftâ ve'l-kazâ*. Evkâf Matbaası, yy.
- Kâsânî. (1986). *Bedâiu's-sanâî fi tertîbi's-şerâi*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı.
- Keskin, H. (2008), *Osmanlı Fetvalarında Gayrimüslimlerin İbadet Hürriyeti (Dört Fetva Kitabı Çerçevesinde)*, Marmara Üniversitesi SBE İslâm Hukuku Anabilim Dalı Lisans Tezi.
- Kılavuz, A.S. (1984). *İman-küfür sınırı: Tekfir meselesi*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Kılavuz, A.S. (1995). *Elfâz-ı Küfür*, *DİA*, XI.

- Kılıç, M. (2009). Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü Fetâvâ-yı Ali Efendi Örnelemi. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* (13).
- Kudûrî. (1997). *el-Muhtasar*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Mâverdi. (1999). *el-Hâvi'l-kebîr*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Mâverdi. (---). *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. Kahire: Dârü'l-Hadis.
- Mevsilî. (1937). *el-İhtiyâr li-talîli'l-Muhtâr*. Kahire: Matbaatü'l-Halebî.
- Molla Hüsrev. (---). *Dürerü'l-hükkâm*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye.
- Nesefî. (2011). *Kenzü'd-dekâik*. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- Nev'î-zâde, A. (1738). *Fetâvây-i Atâ'îye*, Haz. Hasan b. Ali. Diyarbakır Yazma Eserler Kütüphanesi, No: 1501.
- Özervarlı, M. S. (2010). Şiâr, *DİA*, XXXIX.
- Serahsî. (1324). *el-Mebsût*. Kahire.
- Sinanoglu, M. (2001). İstihfâf, *DİA*, XXIII.
- Sübkî. (---). *Fetâva's-Sübkî*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.
- Şah Veliyyullah ed-Dihlevî. (1992). *Hüccetüllahi'l-bâliğa*. Beyrut.
- Şeker, M. (2005). *Anadolu'da Birarada Yaşama Tecrübesi, Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Şeyhîzâde. (---). *Mecmau'l-ehur fi şerhi Mülteka'l-ebhur*. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Şeyhülislâm Dürrişâde Mehmed Arif Efendi. (1849). *Netîcetü'l-fetâvâ*. İstanbul: Matbaa-i âmire.
- Şeyhülislâm Menteşzâde Abdurrahim Efendi, *Fetâvây-ı Abdurrahim*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, 136.
- Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi. (2009). *Fetâvâ-yı Feyziyye Osmanlılarda Hukuk ve Toplum 2*. Haz. Süleyman Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Şîrâzî. (1959). *el-Mühezzeb fi fikhî'l-İmâm eş-Şâfî*. Kahire.
- Üstüvâni Mehmed Efendi. *Fevâidü'l-kebîr*. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2770.
- Wensinck, A. J. (1988). *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-hadîsi'n-nebevî*. Leiden.
- Yaman, A. (2017). *Fetva Usûlü ve Âdâbı*. İstanbul.
- Yaman, A. (2013). Zimmî, *DİA*, XLIV.
- Yenişehirli Abdullah Efendi. (1266). *Behçetü'l-fetâvâ*. İstanbul: Dârü't-tıbaati'l-âmire.
- Zeylaî. (1313). *Tebyînü'l-hakâik fi şerhi Kenzi'd-dekâik*. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye.